

طراز الخط

اصول

۸۷/۱۰۲۶۷۸
۸۷/۱۱۸

دانشکده ادبیات فارسی و زبانهای خارجی
گروه زبان و ادبیات فارسی

پایاننامه

برای دریافت درجه کارشناسی ارشد در رشته زبان و ادبیات فارسی

عنوان

بررسی انتقادی مسائل اجتماعی در متون تمثیلی نثر ادب فارسی
(بر اساس کتب کلیله و دمنه، مرزبان نامه و گلستان سعدی)

کتابخانه مرکزی
سازمان اسناد و کتابخانه ملی
جمهوری اسلامی ایران

استاد راهنما

جناب آقای دکتر میر جلیل اکرمی

۱۳۸۷ / ۵ / ۱

استاد مشاور

سرکار خانم دکتر منیره پویای ایرانی

پژوهشگر

نگین نقی زاده گلزاری

بهمن ۱۳۸۶

۱۰۰۳۳۱

تقدیر و تشکر

به نام خداوند جان آفرین حکیم سخن در زبان آفرین
خداوند بخشنده‌ی دستگیر کریم خلا بخشش پوزش پذیر
عزیزی که هرگز درش سربتافت به هر در که شد هیچ عزت نیافت

پس از شکر و سپاس بی حد خداوند متعال، نگارنده بر خود فریضه می‌داند که:

- از راهنمائیهای ارزنده و عنایات بی دریغ استادان فرزانه و ارجمند جناب آقای دکتر میر جلیل اکرمی (استاد محترم راهنما) و سرکارخانم دکتر منیره پویای ایرانی (استاد محترم مشاور) سپاسگزاری نماید.

- از مدیریت محترم گروه زبان و ادبیات فارسی جناب آقای دکتر خلیل حدیدی که با عنایات پدرانه خویش در تمام مراحل مرا یاری نموده‌اند و نیز دیگر اساتید ارجمندی که در طول تحصیل در دوره کارشناسی و کارشناسی ارشد (دانشگاه تبریز) خوشه چین خرمن فضلشان بوده است، تشکر و مراتب قدر شناسی خود را به پیشگاهشان تقدیم دارد.

- از کارکنان محترم کتابخانه دانشکده ادبیات فارسی و زبانهای خارجی بخصوص سرکار خانم اکرم رضایی که در کار این رساله یاری رسان اینجانب بوده‌اند، سپاسگزاری نماید.

و مِنَ اللَّهِ التَّوْفِيقُ

نگین نقی زاده گلزاری

بهمن ۱۳۸۶

نام خانوادگی دانشجو: نقی زاده گلزاری	نام: نگین
عنوان پایان نامه: بررسی انتقادی مسائل اجتماعی در متون تمثیلی ادب فارسی (بر اساس کتب کللیه و دمنه مرزبان نامه، گلستان سعدی)	
استاد راهنما: جناب آقای دکتر میر جلیل اکرمی	
استاد مشاور: سرکار خانم دکتر منیره بویا	
مقطع تحصیلی: کارشناسی ارشد	رشته: زبان و ادبیات فارسی
گرایش: -	دانشگاه: تبریز
تاریخ فارغ التحصیلی: بهمن ۸۶	تعداد صفحه: ۱۸۷
کلید واژه‌ها: (واژه‌هایی که بیانگر موضوع پایان نامه است) اجتماع، فرهنگ، نهادهای اجتماعی، نقد، حکومت، خانواده، آموزش و پرورش، اقتصاد، دین، هنجارهای فرهنگی	
چکیده:	
<p>نگارنده از یک سو به دلیل تمایلش به مسائل اجتماعی و مباحث جامعه‌شناسی، بررسی انتقادی مسائل اجتماعی در متون تمثیلی ادب فارسی را موضوع پایان‌نامه‌ی خود قرار داد. در انتخاب حیطه‌ی تحقیق خود به این مساله توجه داشتم که بخش عمده‌ای از دانسته‌های کنونی ما در مورد اجتماعات و آداب و رسوم و باورهای عامه مردم قرون گذشته از لابه‌لای کتب اخلاقی و حکمی و تمثیلی و حتی عرفانی بدست آمده است کتبی که امروزه جزء گنجینه‌های ادبی سرزمین ما به حساب می‌آیند.</p> <p>اما با وجود اهمیت بررسی آثار ادبی بر پایه جامعه‌شناسی متاسفانه آثار ادب فارسی از این بعد کمتر مورد توجه پژوهشگران و محققان واقع شده‌اند.</p> <p>در این زمینه از معدود پژوهشهایی که سال‌های اخیر در ایران تدوین یافته‌اند به عنوان نمونه می‌توان به موارد زیر اشاره کرد:</p> <ul style="list-style-type: none"> - دنیای خاقانی؛ تالیف استاد گرانقدر، خانم دکتر معصومه معدن‌کن - تاریخ اجتماعی ایران؛ اثر مرتضی راوندی - سیمای جامعه در آثار سنایی؛ تالیف مینو فطورچی - جامعه‌شناسی ادبیات فارسی؛ نوشته‌ی علی اکبر ترابی <p>به عنوان یک دانشجوی ادبیات با توجه به شناختی که از سه اثر کللیه و دمنه، مرزبان‌نامه، گلستان سعدی</p>	

داشتم، دریافتم برای اینکه سه اثر فوق از بعد اجتماعی مورد تجزیه و تحلیل واقع شوند بسیار مناسب هستند. در مطالعات مقدماتی خویش که به منظور دستیابی به منابعی در این زمینه به عمل رساندم بر نگارنده مسجل شد که دو کتاب کلیله و دمنه و مرزبان‌نامه از این منظر مورد بررسی قرار نگرفته‌اند. در ارتباط با مسائل اجتماعی گلستان سعدی نیز جز در چند اثر همچون تحقیق درباره سعدی هانری ماسه و جامعه‌شناسی ادبیات فارسی و تعدادی مقاله در مجموعه مقالاتی تحت عنوان ذکر جمیل سعدی آن هم به صورت کاملاً مجمل و محدود، آنگونه که باید تحقیق صورت پذیرفته است.

البته از آنجا که مولفین سه کتاب مذکور دیدگاه‌های خویش را در مورد مسائل اجتماعی دوران خود در ضمن نوشته‌های‌شان بیان کرده‌اند نگارنده این سطور نیز با استناد به آموزه‌های اسلامی و همچنین دیگر کتب حکمی و اخلاقی و تعلیمی تلاش کرده‌ام به رد و یا تایید و به بیان اولی‌تر به نقد این نگرشها بپردازم. البته در بررسی انتقادی به این مساله نیز توجه داشتم که تا حد امکان از اعمال نظرهای شخصی و مغرضانه بدور باشم و در نقدهای خود شرایط مختلف مکانی و زمانی دوره‌ای که سه اثر در آنها به نگارش درآمده‌اند را مدنظر قرار دهم و بالطبع کمتر به مقایسه‌ی دوران گذشته و حال بپردازم.

(البته ذکر این نکته ضروری است که به دلیل انتقادی بودن این تحقیق بیشتر عناوین و موضوعات اجتماعی قابل نقد مورد توجه و تاکید نگارنده بوده است. در زمینه روش کار تحقیق نیز باید گفت در وهله نخست به شیوه استقرایی تمامی اجزاء و عناصر بر پایه طرح پیشنهادی، مرتبط با مدنیت از کتب یاد شده استخراج شده همچنین از آثار مولفان پیشین و یا معاصر که با موضوع مورد بحث در ارتباط هستند نیز بهره گرفته شده است. مرحله دوم پژوهش مشتمل است بر طبقه بندی موضوعی عناصر گوناگون به دست آمده از منابع اصلی بر اساس نهادهای پنجگانه‌ی موجود در اجتماع که در جامعه شناسی به آنها پرداخته شده است. (با استناد به کتب جامعه شناسی چون، مبانی جامعه‌شناسی بروس کوئن) در مرحله سوم تجزیه و تحلیل موضوعات و حصول استنتاجات کلی مدنظر نگارنده قرار گرفته است.

بی شک این تحقیق از سهو و نسیان - که لازمه وجود محدود انسان است - بدور نیست. امید آنکه اساتید دانشمند و گرانقدر به عین عنایت در آن نگریسته با زبان اصلاح و ارشاد خطاها را یادآور شوند.

فهرست:

دیناچه ۱-۶

بخش اول: نهاد حکومتی

۷-۸۱

فصل اول: سلطنت مطلقه ۸

- ضرورت فرمانپذیری از شاهان ۹

- شرایط لازم برای اخذ مقام شاهی ۱۱

فصل دوم: ملازمت دین و سیاست ۱۳

فصل سوم: سیرت شاهان ۲۰

- عدالت ۲۱

- حلم و عطابخشی و خطاپوشی پادشاه ۳۰

- فراست و تدبیر و حزم پادشاه ۳۴

فصل چهارم: ویژگی ملازمان ۴۱

فصل پنجم: مراتب و مناصب و مشاغل درباری ۵۵

- دواوین حکومتی ۵۵

- وزارت ۵۷

- رسالت ۶۲

- قضاوت ۶۴

- صاحب دیوانی ۶۵

- ۶۵ - جانبداری
- ۶۶ - دریانی
- ۶۶ - سرهنگی
- ۶۶ - خواب گزاران و منجمان
- ۶۷ - شحنة
- ۶۸ - دیگر مشاغل دون پایه
- ۶۹ فصل ششم: آئین سپاهداری و جنگاوری

بخش دوم: نهاد خانواده

۸۲-۱۱۷

- ۸۳ فصل اول: مقدمات
- ۸۳ - تعریف نهاد خانواده
- ۸۵ - نهاد خانواده در اسلام
- ۸۶ فصل دوم: ازدواج
- ۸۶ - ویژگیهای همسر مناسب
- ۸۹ - شیوه های همسرگزینی
- ۹۲ فصل سوم: معضلات زندگی زناشویی
- ۹۲ - خیانت همسر
- ۹۵ - چندزنی
- ۹۷ - خشونت علیه زنان

- عدم تناسب سنی در ازدواج ۹۹
- عدم مسئولیت پذیری مرد نسبت به خانواده ۹۹
- طلاق ۱۰۰
- فصل چهارم: آداب و رسوم ازدواج و زندگی زناشویی ۱۰۳
- خواستگاری ۱۰۳
- حجله زفاف ۱۰۴
- فصل پنجم: سیمای زن ۱۰۵
- فصل ششم: خانواده و فرزندان ۱۰۹
- نقش خانواده در اجتماعی کردن فرزندان (تربیت آنان) ۱۰۹
- فرزند ثمره درخت زندگی یا مایه رنج و عذاب ۱۱۲
- ارزشگذاری به جنسیت فرزند ۱۱۶

بخش سوم: نهاد آموزش و پرورش

۱۱۸-۱۳۱

- فصل اول: مقدمات ۱۱۹
- تعریف نهاد آموزشی ۱۱۹
- آموزش و پرورش در اسلام ۱۲۰
- فصل دوم: علم و حکمت ۱۲۲
- ضرورت علم آموزی از دیدگاه سه کتاب حاضر ۱۲۲

- فصل سوم: بررسی انتقادی نهاد سنتی آموزش و پرورش ۱۲۶
- مراکز آموزشی ۱۲۶
- آداب متعلمین ۱۳۱

بخش چهارم: نهاد اقتصادی

۱۳۲-۱۴۹

- فصل اول: مقدمات ۱۳۳
- تعریف نهادهای اقتصادی ۱۳۳
- اقتصاد اسلامی ۱۳۳
- فصل دوم: مشاغل ۱۳۵
- مقدمه ۱۳۵
- تجارت ۱۳۵
- طبابت ۱۳۹
- فهرست الفبایی مشاغل ۱۴۰
- فصل سوم: معضلات اقتصادی ۱۴۱

بخش پنجم: نهاد دینی

۱۵۰-۱۵۹

- فصل اول: مقدمات ۱۵۱
- تعریف نهاد دینی ۱۵۱
- فصل دوم: اوضاع دینی و مذهبی جامعه ۱۵۳

بخش ششم: هنجارهای فرهنگی

۱۶۰-۱۸۲

- فصل اول: مقدمات ۱۶۱
- تعریف هنجارهای فرهنگی ۱۶۱
- فصل دوم: ارزشها ۱۶۳
- دوستی ۱۶۳
- آداب معاشرت و حسن سلوک اجتماعی ۱۶۸
- احسان و نیکوکاری ۱۷۱
- فصل سوم: آداب و رسوم ۱۷۴
- باورهای عامیانه ۱۷۵
- واژه نامه ۱۸۳
- منابع و مأخذ ۱۸۴

دیباجه

تا آنجا که تاریخ نشان می‌دهد انسان از ابتدای حیات خود به صورت گروهی و دسته جمعی زندگی می‌کرده است. حتی انسان غارنشین و بشری که در قلب جنگلها یا در جزایر دور افتاده زندگی می‌کرده در هر زمان و مکانی که نشانی از او هست انسان اجتماعی بوده است و در واقع کمتر می‌توان انسان را جدا و مستقل از جامعه ملاحظه و بررسی کرد یا زندگی صرفاً فردی برای او قائل شد. گذشته از بقایای جسمانی موجودات (مانند اسکلتها و فسیلها)، تمامی آثاری که از گذشته انسان بر جای مانده آثار گروهی و جمعی است یا تحت تاثیر نیازها و مناسبات اجتماعی او ساخته و پرداخته شده است چنانکه هنرها و دست افزارها و مجموعه‌های تمدن و فرهنگ و آثار دیگر انسانی چنین است.

«می‌توان گفت موضوع علوم اجتماعی، شناخت علمی پدیده‌ها اجتماعی است که در زمانی کم و بیش طولانی شکل گرفته است و پدیده‌های اجتماعی حول محور انسان اجتماعی و ویژگیهای آن دور می‌زند.^۱»

از آنجا که جامعه بشری در هر زمان و مکان سعی می‌کند آنچه از نسلهای گذشته به ارث برده است حفظ و نگهداری کند و حتی در طول حیات، نسل زنده، آن را کاملتر بسازد و تجربیات تازه خود را بر آن بیافزاید و آنرا به نسلهای بعدی بسپارد، در نتیجه شناخت همه جانبه اجتماعات ملت‌های گذشته و فرهنگ آنان از اهمیت ویژه‌ای برخوردار است.

^۱ - مبانی جامعه‌شناسی؛ بروس کوئن؛ ص ۶.

یکی از راههای آشنایی با فرهنگ و زندگی اجتماعی مردمان گذشته مطالعه و بررسی ادبیات گذشته آنان است. چرا که خواه ناخواه ادبیات هر ملتی متأثر از شرایط مختلف مذهبی و تاریخی و سیاسی و فرهنگی حاکم بر آن جامعه است.

در میان آثار نظم و نثر فارسی، متون تمثیلی جایگاه ویژه‌ای را در ادبیات این مرز و بوم به خود اختصاص داده و برای دستیابی به تصویری نسبتاً واضح از اوضاع اجتماعی گذشتگان و همواره از جمله منابع مفید و قابل استناد به حساب آمده‌اند. زیرا مردمان خردمند قدیم در اعصار و قرون متمادی آنها را گرامی می‌داشتند، می‌خواندند و از آنها حکمت عملی و آداب زندگی می‌آموختند. در این آثار نمونه‌ی فراوانی از اجتماع و شیوه تفکرات مولفان آنان را می‌توان دید.

نویسندگان این آثار حتی در صحن داستانها به گونه‌ای رمز آلود با نگاهی تیزبین و گه گاه از زبان حیوانات نظامهای حکومتی ظالم معاصر خویش و همچنین معضلات و نابسامانیهای اجتماعی و فرهنگی جامعه خود را مورد نقد قرار می‌دهند که مهمترین متون منثور تمثیلی ادب فارسی کتب کلیده و دمنه و مرزبان نامه هستند در مقدمه‌ای که ابن مقفع بر کتاب کلیده و دمنه نوشته است در مورد اهمیت این کتاب چنین می‌خوانیم:

«در خزاین ملوک هند کتابیست که از زبان مرغان و بهایم و وحوش و طیور و حشرات جمع کرده‌اند و پادشاهان را در سیاست رعیت و بسط عدل و راحت و قمع خصمان و قهر دشمنان، بدان حاجت باشد و آن را عمده‌ی هر نیکی و سرمایه‌ی هر علم و راهبر هر منفعت و مفتاح هر حکمت می‌شناسند و چنانکه ملوک را از آن فواید تواند بود اوساط مردمان را هم منافع حاصل تواند.»^۱

^۱ - کلیده و دمنه؛ ص ۲۹.

همچنین در ابتدای این کتاب از کلام بزرجمهر بختگان علت اینکه حکایتهای آن به زبان بهایم و مرغان و وحوش بوده چنین بیان شده است: «اول آنکه در سخن مجال تصرف یافتند تا در هر باب که افتتاح کرده آید به نهایت اشباع برسانیدند و دیگر آنکه پند و حکمت و لهو و هزل بهم پیوست تا حکما برای استفادت آن را مطالعت کنند و نادانان برای افسانه خوانند، و احداث متعلمان بظن علم و موعظت نگرند و حفظ آن برایشان سبک خیزد و چون در حد کهولت رسند و در آن محفوظ تاملی کنند صحیفه‌ی دل را بر فواید بینند و ناگاه بر ذخایر نفیس و گنجهای شایگانی مظفر شوند.^۱»

چنانکه مشاهده می‌شود بزرجمهر نیز به گونه‌ای کاملاً پوشیده به مساله انتقاد غیرمستقیم از نظام حکومتی از زبان حیوانات اشاره می‌کند. انتقاداتی که ابداً امکان بیان صریح آنها در مورد صاحبان قدرت وجود نداشت.

گلستان سعدی نیز مانند سایر آثارش به ویژه بوستان مشحون از مسائل اجتماعی است در نتیجه می‌توان در یافتن نقش مسائل اجتماعی از این کتاب داستانی و اخلاقی استفاده کرد.

در مورد گلستان باید گفت این اثر نمایانگر دنیای واقعی و عینی است که سعدی در آن می‌زیسته و با مردمان آن در تعامل بوده است. خوبی‌ها و بدی‌های موجود در جامعه آنگونه که هستند به تصویر کشیده شده است.

البته باید افزود که سعدی طبقات مختلف مردم اعم از خواص و یا عوام و شرایط حاکم بر جامعه خود را به خوبی می‌شناسد چرا که پیوسته با آنان حشرو و نشر داشته و پای سخنانشان نشسته و به دردهای آنان گوش فراداده و کوشیده است از آنها پند بگیرد. اساساً هر انسان زیرک و دانایی برای بهتر زیستن همین خط مشی را در زندگی خویش برمی‌گزیند. اما سعدی تنها یک فرد زیرک نیست

^۱ - کلیله و دمنه؛ ص ۳۹.

بلکه نسبت به جامعه خود احساس مسئولیت فراوانی می‌کند همان حسی که سبب می‌شود در قبال بی‌عدالتی‌های حکما، فقر و بی‌عفتی، ریا و تزویر و به طور کلی هر گونه زشتی و پلشتی که جامعه آن زمان شیخ با آن دست به گریبان بود و چه بسا در جوامع کنونی بشری نیز هستند و شاید خواهند بود، سکوت اختیار نکند و لب به اعتراض بگشاید.

سعدی برای اینکه نارضایتی خود را از ناهنجاری‌های اجتماعی و سیاسی اعلام دارد به حربه‌ی پند و نصیحت متوسل شده است. هر چند نصایح وی در اغلب موارد رنگ و بوی وعظ به خود می‌گیرند، اما با این وجود نگاهی که به معضلات و پلیدی‌های جامعه خویش دارد با نگاه یک واعظ متعصب چه بسا آلوده کاملاً متمایز است. با این توضیحات باید سعدی را یک مصلح اجتماعی دانست.

اساساً نگارنده کوشیده است چارچوب کار تحقیق را تا حدودی مبتنی بر معیارهای جامعه‌شناسی مشخص کند به همین دلیل در تقسیم‌بندی مضامین مورد بررسی از تعاریف و تقسیماتی که جامعه‌شناسان در مورد نظام اجتماعی ارائه داده‌اند سود جسته است.

«نهاد، نظامی به نسبت پایدار و سازمان یافته از الگوهای اجتماعی است که برخی رفتارهای نظارت شده و یکسان را با هدف برآوردن نیازهای اساسی جامعه، در برمی‌گیرد. به طور معمول، پنج نهاد بنیادی را در همه‌ی جامعه‌ها می‌توان باز شناخت، این نهادها پنج گانه عبارتند از: نهادهای خانوادگی، پرورشی، دینی، اقتصادی و حکومتی. هر نهاد کارکرد و مسئولیت‌های خاص دارد که به آن نهاد اختصاص یافته است.^۱»

^۱ - مبانی جامعه‌شناسی؛ بروس کوئن؛ ص ۱۵۲.

البته در ضمن بررسی هر نهاد در بخشهای بعدی به این کارکردها اشاره خواهیم کرد. با این توضیحات پایان نامه پیش رو شامل شش بخش است که هر بخش نیز به چند فصل تقسیم شده است.

بخش اول، نهاد حکومتی نام دارد در بر گیرنده شش فصل است. با عناوین سلطنت مطلقه، ملازمت دین و سیاست، سیرت شاهان، ویژگی ملازمان، مراتب و مناصب و مشاغل درباری، آیین سپاهداری و جنگاوری.

بخش دوم، نهاد خانواده است که آن هم از شش فصل تشکیل شده است که در فصل اول آن مقدماتی در زمینه نهاد خانوادگی و جایگاه خانواده در اسلام سخن به میان آمده است. عناوین فصلهای بعدی این بخش عبارتند از: ازدواج، معضلات زندگی زناشویی، آداب و رسوم ازدواج و زندگی زناشویی، سیمای زن، خانواده و فرزندان.

نهاد آموزش و پرورش عنوان بخش سوم این تحقیق است که شامل چهار فصل با موضوعات مقدماتی در مورد این نهاد، علم و حکمت، بررسی انتقادی نهاد سنتی آموزش و پرورش، می شود. چهارمین بخش اختصاص به نهاد اقتصادی دارد که متشکل از سه فصل، مقدمات، مشاغل، معضلات اقتصادی می باشد.

نهاد دینی با دو فصل مقدمات و اوضاع دینی و مذهبی جامعه در سه کتاب مورد بررسی بخش پنجم این پژوهش است.

هنجارهای فرهنگی عناوین آخرین بخش این پایان نامه است که از سه فصل مقدمات، ارزشها، آداب و رسوم تشکیل شده است. در ارتباط با نوآوری‌هایی که نگارنده در ضمن این تحقیق تلاش کرده تا بدان دست یابد، باید گفت اولاً چنانکه پیش تر به آن اشاره شد دو کتاب کلیده و دمنه و

مرزبان‌نامه در زمینه مسائل اجتماعی تا به حال مورد بررسی قرار نگرفته‌اند که این مساله امر تحقیق این پایان‌نامه را تا حدودی دچار مشکل نیز نموده است چرا که فقدان منابع مربوط به این موضوع بی‌شک از پختگی کار کاسته است.

ثانیاً در میان بررسیهای اجتماعی و جامعه‌شناسی آثار ادبی فارسی کمتر شاهد دیدگاههای انتقادی هستیم. نگارنده کوشیده است با حفظ موضع بی‌طرفی و خودداری از هر گونه پیش‌داوریهای مغرضانه مسائل اجتماعی موجود در سه اثر فوق‌الذکر را مورد نقد قرار دهد. ثالثاً همانطور که در معرفی بخشهای تحقیق گفته شده است مبنای کار تحقیق تا حد امکان مطابق تعاریف و اصول مقدماتی جامعه‌شناسی پایه‌ریزی شود. هر چند در این زمینه نیز به دلیل تازگی و نبود نمونه‌های قبلی صد البته عاری از نواقص و معایب نمی‌باشد.

بخش اول
نهاد حکومتی

سلطنت مطلقه

ملازمت دین و سیاست

سیرت شاهان

ویژگی ملازمان

مراتب و مناسب و مشاغل درباری

آئین سپاهداری و جنگاوری

فصل اول

سلطنت مطلقه

نظام حکومتی دوران مورد بحث، سلطنت مطلقه است. در چنین نظامی امور لشکری و کشوری در اختیار پادشاه می باشد و هیچ قدرت موازی با قدرت شاه قابل تصور نیست. مقام سلطنت علاوه بر، برخورداری از نفوذ بالای سیاسی اغلب دارای تقدس الهی نیز است. به این مساله در مبحث ملازمت دین و سیاست به صورت نسبتاً مبسوطی خواهیم پرداخت.

آنچه مسلم است در چنین حکومتی که پادشاه فعال مایشاء به حساب می آید فرمانبرداری از وی به عنوان قدرت برتر ماورایی امری اجتناب ناپذیر تلقی می شود و فرامین وی تحت هر شرایطی، درست یا نادرست لازم اجراست.

چنانکه در ترجمه‌ی مقدمه‌ی ابن مقفع بر کتاب کلیله و دمنه، اطاعت از پادشاهان وقت و کسب رضایت و خرسندی ایشان و همچنین چاپلوسی و تملق ملوک را کردن، همگی از نشانه‌های انسان عاقل شمرده شده اند.^۱

این نکته را باید اضافه کرد که اکثر متفکران و صاحب نظران گذشته به دفاع از اداره‌ی حکومت به شیوه‌ی استبدادی پرداخته اند. برای مثال در جلد اول ترجمه‌ی مقدمه‌ی ابن خلدون این عنوان به چشم می خورد: «در این که خودکامگی (حکومت مطلق) از امور طبیعی کشورداری است.^۲»

ابن خلدون در آن ضمن اثبات این مساله اذعان می دارد که قومی به حکومت و به قول وی عصیبت دست می یابند که دارای خانواده اصیل می باشند و نیز خاندانشان سابقه ریاست بر دیگر

۱- کلیله و دمنه؛ ص ۳۲.

۲- مقدمه ابن خلدون، جلد اول، ص ۳۱۷.

اقوام را داشته باشند و معتقد است خوی خودپسندی و غرور که از سرشت های حیوانی است و همین طبع اوست که موجب می شود «از شرکت دادن دیگران در امور فرمانروایی و سلطنت سرباززند» و از سوی دیگر «خوی خدامنشی» که آن هم در طبیعت بشری یافته می شود در او ایجاد می شود، در نتیجه هر دو نوع این خصلت ها به همراه شرایطی که سیاست کشورداری اقتضا می نماید و تحت عنوان خودکامگی (حکومت مطلق) نامیده می شود، زمینه مناسب را فراهم می سازند تا «مبادا در نتیجه اختلاف فرمانروایی تباهی، فساد به سراسر اجتماع راه یابد. اگر در میان ایشان خدایانی به جز خدا بودی هر آینه تباه شدندی.»^۱

به طور کلی ابن خلدون موضوع خودکامگی در دولت ها را الزامی واجتناب ناپذیر می پندارد بنا بر قول خود او «در دستور خداست که بر حقیقت در میان بندگان گذاشته است [و خدا داناتر است.]»

ضرورت فرمانپذیری از شاهان:

از سوی دیگر تا جایی که ممکن است باید سعی کرد در نظام سلطنتی عیب سلطان را نادیده گرفت حتی در حد امکان، آن را هنر انگاشت. «خاصه پادشاه را که عیب او را به هنر برداشتن و باطل او را حق انگاشتن از مقتضای عقل است.»^۲

بدیهی است با وجود چنین شرایطی هر گونه انتقاد و اعتراض از نظام حاکمه به خصوص پادشاه با سرکوب شدید مواجه می شود.

۱- لوکان فیها آلهه الا الله لفسدنا . سوره انبیاء آیه ۲۲.

۲- مرزبان نامه ص ۲۸۴.

با وجود اینکه سعدی همواره در تمامی آثار نظم و نثر خود، به پند و اندرز صاحبان زر و زور زمان خویش پرداخته که در اغلب موارد این نصایح به شیوه‌ی تند و نیش دار بیان شده است. از ویژگی‌های منحصر به فردی که سعدی از آن برخوردار است عدم تملق و چاپلوسی و اغراق‌گویی‌های رایج در میان شاعران و نویسندگان گذشته نسبت به حاکمان زمان است.

با تمامی این تفاسیر حتی او نیز نتوانسته صراحتاً به انتقاد حاکمان معاصر خود بپردازد. اما چنانکه در دیباچه ذکر شد در قالب پند و اندرزهایی در قصایدش که به چاشنی مدح آمیخته شده است به اعتراض از نحوه اداره حکومت توسط صاحبان قدرت و به طور کل معضلاتی که جامعه اش با آنها دست به گریبان بود، می‌پردازد.

در یکی از حکایات باب سیرت شاهان گلستان^۱ آمده است: هنگامی که وزرای انوشیروان در یکی از مصالح مهم مملکتی دچار اختلاف رای شدند و از سوی دیگر پادشاه هم تدبیری دیگر اندیشیده بود بزگمهر موافقت خود را با نظر انوشیروان اعلام نمود. وزیران در خفاء از وی سوال کردند که «رای ملک را چه مزیت دیدی بر فکر چندین حکیم؟» او پاسخ داد: «به موجب آنکه انجام کار معلوم نیست و رای همگان در مشیت است که صواب آید یا خطا. پس موافقت رای ملک اولی تر است تا اگر خلاف ثواب آید به علت متابعت او از معاتبت ایمن باشم.»

خلاف رای سلطان رای جستن به خون خویش باشد دست شستن

اگر خود روز را گوید شب است این ببايد گفتن اینک ماه و پروین